

**ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ**

**ПОЕТИКА ГРИГОРИЈА
БОЖОВИЋА**
(тематски зборник
водећег националног значаја)

Косовска Митровица
2016.

Поетика Григорија Божовића
(тематски зборник водећег националног значаја)

Издавачи

Филозофски факултет Универзитета у Приштини,
Косовска Митровица (извршни издавач)
Филозофски факултет Универзитета у Нишу
Културни центар „Стари Колашин”, Зубин Поток

За издавача

Проф. др Бранко Јовановић, декан
(за извршног издавача)
Проф. др Горан Максимовић, декан
Андријана Живановић, директор

**Главни и одговорни уредник издавачке
делатности извршног издавача**

Проф. др Бранко Јовановић

Уредили и приредили

Проф. др Даница Андрејевић
Доц. др Александра Костић Тмушић

Рецензенти

Проф. др Горан Максимовић
Проф. др Сунчица Денић
Доц. др Михаило Шћепановић

Лектура и коректура

Оливера Шолаја

Техничка припрема

Бобан Станојевић

Штампа

Мак-ди ДОО, Краљево

Тираж 300 примерака

ISBN 978-86-6349-058-1

Овај зборник је резултат рада на научноистраживачком пројекту ИИИ 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција” који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, које је и помогло његово објављивање.

САДРЖАЈ

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА	XI
-------------------------	----

КЊИЖЕВНОСТ

Иван А. Чарота ГЕРОИ РАССКАЗОВ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЧА В ВОСПРИЯТИИ ЧИТАТЕЛЯ-ИНОСТРАНЦА (ЭТНОХАРАКТЕРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)	3
Милорад Јеврић КЊИЖЕВНО ДЕЛО ГРИГОРИЈА БОЖОВИЧА	15
Небојна Ј. Лазић ОДЛИКЕ ПРИПОВЕДАЧКОГ ПОСТУПАКА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЧА	39
Слађана В. Алексић ПРИПОВЕДАЧКИ ПОСТУПАК ГРИГОРИЈА БОЖОВИЧА	49
Миладин З. Распоповић ТЕМАТСКИ КРУГОВИ У ПРИПОВЕДАЧКОМ ОПУСУ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЧА И КОМЕНТАРИ	63
Даница Т. Андрејевић ЖЕНА ИЗМЕЂУ ЕРОСА И ТАНАТОСА У ПРОЗИ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЧА	73
Илијана Р. Чутура, Виолета П. Јовановић ЖЕНА У ПРИЧИ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЧА	89
Мирјана М. Стакић ПСИХОЛОШКИ ПРИСТУП У КАРАКТЕРИЗАЦИЈИ ЖЕНСКИХ ЛИКОВА У ПРИПОВЕТКАМА „ЉУТА ПРАВОСЛАВКА” И „ДВЕ ЖЕНЕ” ГРИГОРИЈА БОЖОВИЧА	103
Марија С. Јефтимијевић Михајловић ПСИХОЛОГИЗАЦИЈА И КАРАКТЕРИЗАЦИЈА ЛИКОВА У ПРИПОВЕТКАМА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЧА	121
Ленка Р. Милојевић ЖЕНА ЈУНАК У ТУЂЕМ ЦАРСТВУ (ТУМАЧЕЊЕ ПРИПОВЕТКЕ „НЕДА СЕЛОГРАЖДАНКА”)	139
Ивана М. Раловић КОСОВСКА РАЗГЛЕДНИЦА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЧА: ЖЕНА КРАЈ ОГЊИШТА	151

Синиша П. Јелушић ЗЛО И ПОКАЈАЊЕ: ТРИ ПРИПОВЕТКЕ Г. БОЖОВИЋА	167
Драгомир Ј. Костић БУНТ ОЦА СТОШЕ ОБРЕШКОВИЋА (ПРИПОВЕТКА „У ДРЕНИЧКОЈ ТИВАИДИ” ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА. ТУМАЧЕЊЕ)	177
Јасмина М. Ахметагић ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ И ИВО АНДРИЋ: „СТРИКО ДОЛГАЧ” И „МУСТАФА МАЏАР”	191
Бојан Т. Чолак СЛИКА ТУРАКА У ЗБИРЦИ „ИЗ СТАРЕ СРБИЈЕ” ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА	205
Валентина Д. Питулић ЕПСКИ ГРАДОВИ У ПРИПОВЕДАЧКОЈ ПРОЗИ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА.....	223
Марија Д. Милковић ЖАНРОВИ НАРОДНЕ КЊИЖЕВНОСТИ У СТВАРАЛАШТВУ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА	237
Тиодор Р. Росић НАЦИОНАЛНИ КАРАКТЕР И МЕНТАЛИТЕТ У ПУТОПИСИМА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА	255
Драгиша П. Бојовић ПОЛИТИЧКИ ДИСКУРС У ПУТОПИСИМА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА	275
Славица М. Дејановић ПУТОПИСНО ПЕРО ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА (ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПОЕТИКЕ СРПСКОГ ПУТОПИСА).....	289
Александра С. Костић Тмушић, Славица Г. Савић ПРАВОСЛАВЉЕ У ПРИПОВЕТКАМА И ПУТОПИСИМА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА ИЗ МАКЕДОНИЈЕ	301
Бошко Љ. Миловановић ХРИШЋАНСКИ СИМБОЛИ У ПРИПОВЕЦИ „ЉУТА ПРАВОСЛАВКА”	313
Јордан Ј. Ристић ТРАГИКА ЖИВОТА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ПУТОПИСИМА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА.....	323

Ана М. Мумовић Личност и дело Григорија Божовића (Миленко Јевтовић као књижевни историчар)	341
---	-----

ЈЕЗИК

Недељко Р. Богдановић Неке лексичке појединости путописне прозе Григорија Божовића.....	353
Радоје Д. Симић Алузивност Божовићева приповедања	365
Милош М. Ковачевић Глаголски облици с претериталним значењем у приповијести „Уклетва” Григорија Божовића	373
Маринко Р. Божовић Фонетско-фонолошке особености у приповеткама Григорија Божовића (1879/1880–1945).....	387
Драган В. Лилић Властита имена у приповеткама Григорија Божовића	399
Голуб М. Јашовић Српски и арбанашки дијалекти у казивањима Григорија Божовића	409
Митра М. Рељић Етнофолизми у књижевном дискурсу Григорија Божовића	421
Милица П. Мимовић Јаке позиције текста у приповеткама Григорија Божовића	433
Југослава Г. Ракић Употреба аориста и имперфекта у приповеткама Григорија Божовића.....	445
Јована Д. Бојовић Манић Доживљени глаголски облици у приповеци „Роб незаробљени” Григорија Божовића	457

ПЕДАГОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ИСТОРИЈА

Јасна Љ. Парлић Божовић

ПЕДАГОШКИ ЗНАЧАЈ КЊИЖЕВНОГ ОПУСА
И ПРОСВЕТНИ РАД ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА 467

Иван М. Башчаревић

ДРУШТВО И СТАНОВНИШТВО КОСОВА И МЕТОХИЈЕ
У ДЕЛУ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА..... 481

Милун С. Стијовић

ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ КАО САРАДНИК ДНЕВНОГ ЛИСТА
„ПОЛИТИКА” 1924. ГОДИНЕ 493

Милош М. Дамјановић

ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ И ЈЕВРЕЈСКО ПИТАЊЕ 505

ПРИЛОЗИ

Јована Д. Бојовић Манић, Снежана Бојовић

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О ЖИВОТУ И ДЕЛУ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА..... 521

Уводна напомена..... 521

*Монографске публикације и предговори, поговори
и напомене у монографским публикацијама* 523

*Прикази књига о Григорију Божовићу,
посебни описци и докторске дисертације*..... 537

Радови објављени у серијским публикацијама 554

Зборници радова и радови објављени у зборницима..... 566

Ауторски регистар 593

Милисав Савић

ПРИПОВЕДАЧ СТАРОРАШКОГ КРАЈА 599

Милош М. Дамјановић¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ С ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ И ЈЕВРЕЈСКО ПИТАЊЕ

САЖЕТАК. Интелектуални свет међуратног југословенског друштва познавао је примере бројних јеврејских јавних радника, неретко позиционираних на самом врху књижевног, уметничког и научног живота. На професионалном пољу путеву су им се прожимали са представницима интелектуалне елите из редова водећих народа Краљевине СХС/Југославије, чиме су креирали међусобни утицај и оставили дубок и трајни траг у општој култури на овим поднебљима. Дајући жив тон и колоритан пејзаж у сферама рада, умели су пресудно обликовати и трасирати правац будућег развоја датих занимања. Осим на савременике, њихово стваралаштво далекосежно је инспирисало и потоње нараштаје љубитеља писане речи и кичице. Култни статус у књижевном и новинарском свету између два светска рата на тлу Југославије уживао је истакнути писац са простора Косова и Метохије – Григорије Божовић, коме ће поменути период представљати врхунац успона и признања. Саставни део приватног и стручног Божовићевог живота чинили су и Јевреји, које је још од најранијег периода, у младости могао сусретати и контактирати у свом ширем завичају, на простору Старе и Јужне Србије, на улицама тамошњих оријенталних чаршија – Митровице, Приштине, Скопља и Битоља, преко Цариграда и Москве током школовања, до сарадње у престолном Београду у зрелом животном периоду и зениту стваралаштва. Као политички активиста, Григорије ће у несигурним временима заоштрених међународних односа у Европи, током тридесетих година XX века, у којима је тоталитарни нацистички режим отворио јеврејско питање и снагом своје моћи форсирао бруталне методе решавања,

---

1. milos_damjanovic@yahoo.com

смоћи снаге да подигне глас у њихову заштиту. Антисемитизам је традиционално био занемарљива појава у српском народу, никада масовно распрострањена. Ни све већи немачки притисак на југословенску власт на почетку рата у Европи, није резултирао значајнијим променама у том смислу. Напротив, челни протагонисти јавног живота, међу којима и Божовић, објавили су публикацију у којој су афирмативно писали о Јеврејима и изнели про-јеврејске погледе. Овај чин, поред тога што је охрабрио домаћу јеврејску заједницу, јасно је показао и светској јавности размимоилажења српских родољуба са екстремним облицима размишљања која су увелико захватила већи део европске популације. Рад има за циљ да осветли ову страну Божовићевог ангажовања и баштине, те да подсети на широк спектар интересовања и сву величину писане заоставштине овог изузетно плодотворног националног радника.

Кључне речи: Григорије Божовић, Јевреји, Косово и Метохија, књижевност.

Јеврејско питање је тема која је од најранијих дана светске цивилизације окупирала пажњу разних друштава, држава, политичких естаблишмената, верских поглавара и других социјалних установа и слојева. Као дуготрајан, историјски процес, континуираног трајања и модификованог садржаја, представљао је изазов и за бројне интелектуалце у прошлости, на свим меридијанима. Њиме су се својевремено позабавили водећи светски делатници на пољу књижевности, историје, политичких наука, филозофије, од Достојевског (о комплексном односу Достојевског према Јеврејима, в. изврну студију Goldstein, 2010) и Толстоја (в. Schefski, 1982), преко Томаса Мана (Ман, 2001) и Фридриха Ничеа (у вези са Ничеовим ставовима према Јеврејима, добру слику пружа следећа студија Duffy and Mittelman, 1988) до Золе², Сартра³, Хане Арент⁴ и Солжењицина⁵.

2. Најпознатији пример јавног бунта расној дискриминацији и антисемитизму, који је демонстрирао један интелектуалац је отворено писмо француског књижевника Емила Золе, насловљено „J'accuse...!” и објављено на насловној страни листа *L'Aurore* а упућено француском председнику Феликсу Фору (в. Zola, 1955).
3. О томе је овај Нобеловац писао под утиском текућих, трагичних и бруталних збивања у ратом захваћеној Европи. Као плод размишљања на ту тему настао је кратак есеј који заузима посебно место у његовом стваралачком опусу (види Sartre, 2009).
4. Размишљања Хане Арент на тему јеврејског питања акумулирана су и критички обрађена у монографији савременог америчког филозофа Ричарда Бернштајна (види Bernstein, 1996).
5. Водећи руски књижевник друге половине XX столећа и совјетски дисидент, иза себе је оставио обимно, двотомно дело које кроз призму руско-јеврејских односа у прошлости и ауторски печат о томе, осветљава овај део ауторовог идејног света (види Solženjicin, 2003a; 2003b).

Сви су они, на свој начин, из свог угла, кроз лупу прохујалих и савремених збивања оставили писани траг и сведочанство сопствених размишљања на ову, увек и изнова друштвено провокативну тему. Биполаризација ставова је главна карактеристика у размишљањима јавних личности на ову тему. *Такорећи*, нити је јеврејско питање само по себи остављало интелектуалце равнодушним, нити је међу њима изазивало умерене погледе. Најчешће су размишљања на ту тему водила у крајност, од екстремно позитивних релација с једне, до искључивих, негативних перцепција са друге стране. Тако су формирана два блока у европској интелектуалној елити, са међусобно конфронтираним и непомирљивим разликама.

Јеврејском питању, у свим његовим шароликим формама и димензијама, нису одолели ни мислиоци потекли у српском националном корпусу. Стицајем историјских околности, најраније о томе, свој суд су дали појединци из Јужне Угарске, потекли из дотле најобразованије српске средине. Под утицајем аустроугарског мњења и тада доминантних идеолошких конструкција у хабзбуршком друштву, заузимали су антисемитске позиције. Павле Кенђелац⁶, Васа Пелагић⁷ и Јаша Томић⁸ били су антисемитски прототип који није пустио дубље корене у српско интелектуално тло.

Генерације нових културних посленика опредељивале су се за опречна становишта. Пожртвованост коју су домаћи Јевреји показали током ослободилачких ратова, баш као и помоћ коју су јеврејска дијаспора у Америци и бројни појединци пружили српском народу у најкритичнијим и најтрагичнијим данима, и њиховој држави у остваривању националних интереса, дубоко је цењена у послератним годинама. Угледне званице из политичког сектора и признати посленици из културног миљеа инclinирали су ка јеврејству те градили и одржавали најкоректније и пријатељске односе са Мојсијевцима. На маргинама друштва налазио се само мањи број, ретких трећеразредних новинара, политичара и свештеника, доследних следбеника и настављача идеја Пелагића и Томића. Њихово неговање противјеврејских учења није могло да судбоносно утиче на друштвену

6. Светођурђевски архимандрит написао је на црквенословенском језику једну историју јеврејског народа, у којој је, на завршној страници књиге донео свој негативан суд о савременим Јеврејима (види Кенђелац, б. г., стр. 196).

7. Антисемитска уверења Пелагића, стечена по узору на водеће немачке антисемите тога доба, срочена су у публикацији посрдног наслова (види Пелагић, 1879).

8. Овај новински уредник, писац и политичар своја противјеврејска убеђења најпре је објављивао у чланцима у *Српском колу*, да би их потом интегрално објавио у посебном издању (види приређено издање новијег датума Томић, 2007).

стварност, да креира нов *Vox Populi* и тиме потресе постојеће, владајуће погледе јавности.

Интелектуални свет међуратног југословенског друштва познавао је примере бројних јеврејских јавних радника, неретко позиционираних на самом врху књижевног, уметничког и научног живота.⁹ На професионалном пољу путеви су им се прожимали са представницима интелектуалне елите из редова водећих народа Краљевине СХС – Југославије, чиме су креирали међусобни утицај и оставили дубок и трајни траг у општој култури на овим поднебљима. Дајући жив тон и колоритан пејзаж у сферама рада, умели су пресудно обликовати и трасирати правац будућег развоја датих занимања. Осим на савременике, њихово стваралаштво далекосежно је инспирисало и потоње нараштаје љубитеља писане речи и *кичице*.

ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ ПРЕМА ЈЕВРЕЈСКОМ ПИТАЊУ

Култни статус у књижевном и новинарском свету између два светска рата на тлу Југославије уживао је истакнути писац родом са простора Косова и Метохије – Григорије Божовић, коме ће поменути период представљати врхунац професионалног успона и друштвеног признања. Саставни део приватног и стручног Божовићевог живота чинили су и Јевреји, које је још од најранијег периода, у младости, могао сусретати и контактирати у свом ширем завичају, на простору Старе и Јужне Србије, на улицама тамошњих оријенталних чаршија – Митровице, Приштине, Скопља и Битоља, преко Цариграда и Москве током школовања, до сарадње у престоном Београду у зрелом животном периоду и зениту стваралаштва. Потврду о томе налазимо у његовим белешкама које евоцирају пишчево сећање на оновремени период: „*Посматрао сам их за средњета школовања у Турској, заштим у Русији.*” (Божовић, 1940, стр. 13).

Порекло Божовићевог пријатељског приступа Јеврејима потиче од непосредног, личног и интензивног посматрања припадника овог народа и искуствених сазнања о средини и условима у којима су бивствовали. Касније ће, већ утемељено филосемитско гледиште надоградити и индиректним упознавањем са њиховим обележјима и судбином. Износећи недвосмислено и децидирано свој став, осврнуо се и на један од узрока његове

---

9. У посебном поглављу књиге дате су кратке биографије водећих јеврејских књижевника, издавача, сликара, музичара итд., који су стварали у међуратном југословенском друштву (детаљније о томе видети у Поповић, 1997).

генезе: „О њима имам пошврдно мишљење. А оно се код мене сиварало и установило после дугога посматрања и изучавања њихове историје, религије и књижевности.” (Божовић, 1940, стр. 13).

Тежак живот у туђини, неравноправан положај у друштву и мукотрпан рад ради опстанка, уз стоичку помирљивост са суровим животом и достојанствено држање, били су елементи који су у Божовићу усадили емпатију према „изабраном народу”. Саосећати са страдалицима најбоље су умели да заснују управо људи и народи сличних историјских судбина, изложени ропству, прогонима и пошастима свих врста. *Родивши се* у српском националном бићу а одрастајући и живећи на простору Косова и Метохије, у бурним временима албанских зулума којима су били изложени остаци српског националног организма у духовној колевци српства, био је најподеснији за разумевање трагике сопственог али и других народа. С тим у вези Божовић је записао: „*И ја сам шад био роб, те није ни мало чудновато да су се моје очи окренуле и према њима. Сапашња изазивље код човека и објективније посматрање онога на кога се виче, па и симпатије. У Турској Јеврејима једва да је боље било него нама Србима: ако ни су били мржени колико и ми, оно су били више од нас презирани.*” (Божовић, 1940, стр. 13). Илустративан пример мржње према Србима и презира према Јеврејима, као владајућим сентиментима међу осционим косметским Албанцима тога времена, пружају речи деловође српског краљевског конзулата у Приштини, Степана Матијашића. У једном писму које је 2. марта 1897. г. упутио Ђорђу С. Симићу, српском министру иностраних дела, пишући о безбедносним приликама у немирном вилајету износи и следеће: „*У вече је по градовима била највећа несигурност; улазило се у хришћанске куће и пљачкало, крало или изнуђивало нешто у храни и стварима, нешто у новцу. У шоме се одликовао један шрубач – каилар, из Лаба, који је једном Србину лончару извукао брк у сред пијаце зато што је уклонио волове једнога Турчина, који су хтели да му положе еспаи. Исти је направио силу зала, намешнуо се у неком виду субаше над слабијим хришћанима, изнуђивао новац у сред бела дана по сокацима и наиао једног Јеврејина, за шо што је мушмо у своје дућану, а био је рамазан. Једва сам успео да га уклоним из Приштине.*” О несигурности којој су били изложени косметски Јевреји, те страху који им се услед тога увукао под кожу, Матијашић даље обавештава: „*Услед оваких појава били су засстрашени чак и Јевреји према којима су Турци шраелњевји, па шта је онда остало за хришћанско шановништво?*” (Перуничкић, 1985, стр. 258–261). Речи српског конзула најбоље поткрепљују исправност Божовићевих тврдњи.

Још теже стање Григорије је затекао у Руском царству, *досиелми* у Москву на школовање. Затечене околности које је био у могућности давид својим очима оставиле су дубоки утисак на нашег земљака. Мучне сцене и непријатни призори потресли су младалачко, сензитивно биће будућег писца. Присећајући се касније тих немиких тренутака, косовски Андрић ће записати: „У Русији сам се зграницо како се са њима посматрало, те ми ни мало није необјашњив јеврејски став у болшевичкој револуцији. Ја сам у Москви знао за једнога студента који је одлазио у санитетску полицију да за своју невину и чистишу сесиру вади ону жалосну уличну каршу, само да би могла оштати у другој пресионици да изађа шакозована Више курсеве а заштим најмљивао професионалку за прописане претледе!...” (Божовић, 1940, стр. 13). Управо зато, свестан свеукупне тежине живота Јевреја у империји Романова, иако антикомуниста по опредељењу, имао је разумевање за масовно учешће и подршку коју су руски Јевреји пружили болшевицима у револуционарним активностима (о улози Јевреја у болшевичкој револуцији у Русији, погледати Weber, 1994).

По завршеном школовању, Божовић је започео свој национални и просветни рад у српским крајевима који су још увек били под османским ропством. У великом, регионалном центру, какав је био Битољ, где су се укрштали путеви и животи многобројних етничких елемената, и у којем је бивствовала бројно значајна сефардска заједница, Божовић је био у прилици да дође у непосредан и жив додир са локалним живљем, и тако још боље упозна тамошње народе. Иако је већу пажњу и интересовање показао за политички сукобљене стране у граду, није пропустио опсервирање Јевреја, уз Роме једине битолске становнике без политичких претензија. О томе ће се Божовић поверити на странама, касније објављеног новинског путописа: „Ту сам проучавао националне испоставе турске, арнаушке, грчке, румунске, бугарске па и јеврејске. Ту сам познао нације.”¹⁰

Вихор Првог светског рата Божовића је одвео у интернацију у Нежидер – један од мађарских логора за Србе. Логорско друштво чинили су му и београдски, односно српски Јевреји. Управо ће један Дорћолац, дечак од петнаестак година показати храброст, људскост и братску солидарност онда када је међу логорашима завладала апатија, ускогрудост и неслога. Диван пример пожртвовања и родољубља Јеврејина Јаше Алфандарија који се понудио да припомогне православном свештенику у невољи онда када су то одбиле његове колеге у мантији – повлашћени и званични „кесарски” духовници у логору, оставио је дубок и трајан траг у сећању најпознатијег Колашинца. Дечкић кога су остали логорашаи потцењивачки

10. „По Маћедонији – Опорављени град”, *Политика*, 10. V 1929, 6.

гледали, у чије су антиаустријске заслуге сумњали и према коме су са одређеном дозом резерве и неповерења иступали, те ратне 1917. године својим јуначким и патриотским делом задивио је конфиниране Србе, разбио малодушност у њима, те уклонио дотадашњу дубиозност и подозривост сапатника са себе (Божовић, 1940, стр. 15–19). Не заборављајући овај случај, Божовић ће касније истицати хумани гест Алфандарија као чин достојан хвале и светао пример из традиције „Срба Мојсијеве вере”. Стечена благонаклоност према Јеврејима у свести Божовића, карактерисала се експанзионистичким тенденцијама.

Као политички активиста, Григорије ће у несигурним временима заострених међународних односа у Европи, током тридесетих година XX века, у којима је тоталитарни нацистички режим отворио јеврејско питање и снагом своје моћи форсирао бруталне методе решавања, смоћи снаге да подигне глас у њихову заштиту. Антисемитизам је традиционално био занемарљива појава у српском народу, никада масовно распрострањена. Ни све већи немачки притисак на југословенску власт на почетку рата у Европи, није резултирао значајнијим променама у том смислу.¹¹ Напротив, челни протагонисти јавног живота, међу којима и Божовић, објавили су публикацију „*Наши Јевреји*” у којој су афирмативно писали о Јеврејима и изнели про-јеврејске погледе.¹² Овај чин, поред тога што је охрабрио домаћу јеврејску заједницу, јасно је показао и светској јавности размислање српских родољуба са екстремним облицима размишљања која су увелико захватила већи део европске популације. Тако се под окриљем ове књиге, Божовић нашао у заједничком друштву и са јеврејским сарадницима и ауторима прилога, као што су професор и књижевник Јуда Леви, адвокат Лавослав Шик и адвокат Самуило Демајо. Тих година, када је и власт под притиском свастике увела прве законске одредбе на штету јеврејских држављана, Божовић је наставио да одржава пријатељске односе са јеврејском заједницом, у чијим ће штампаним гласилима објавити неке своје текстове. У 1940. години, објавио је приповетку „*Емро Нумановић*” у периодичној публикацији „*Јеврејски глас*” а исечак из про-јеврејског текста „*Каудка иои и дорћолско Јеврејче*” у серијској публикацији „*Весник јеврејске сефардске вероисповедне ошшине*”.

11. О антисемитизму на српском и југословенском тлу у прошлости, најпотпунији и најстручнији увид даје до сада непревазиђена студија српског историчара Кољанина (види Кољанин, 2008).

12. Поред Божовића запажена размислања оставили су и Сима Пандуровић, Јуда Леви, Лука Смодлака, Дервиш Коркут, Лавослав Шик, Самуило Демајо, Јован Ђоновић, Васа Мацаревић, Вук Драговић...

БОЖОВИЋЕВ ОДНОС ПРЕМА ЗНАМЕНИТИМ ЈЕВРЕЈСКИМ ПОЈЕДИНЦИМА И VICE VERSA

Не робујући предрасудама, Божовић је, по природи свога посла, одржавао пристојне и колегијалне односе са многобројним јеврејским ствараоцима, чији су се животни путеви укрштали а професионалне активности подударале са његовим. Једни другима су писали рецензије и приказе објављених дела у штампи. Прослављени и луцидни српски писац јеврејског порекла, Станислав Винавер надахнуто и похвално, промовисао је Божовићеве приповетке објављене 1924. године. Са егзалтацијом прихватио се презентовања новоизашле Божовићеве књиге приповедака „на које сам ја сретан да одмах обратим пажњу најшире публике”. Оне су пуне „силне посматрачке снаге и напредних запажаја” а приповедач се уздиже „до објективности, до једне више уметничке истине”. Сlike које Божовић као „ненадмашан и оштар посматрач” приказује у својим приповеткама су „ванредне, изразите и крепке” и „без лажних ђинђува”; портрети његових књижевних јунака су „учени живо, сликовито” а језик приповедачев је „безпоштедно јасан и горопадно збијен”. За Винавера су и ранији Божовићеви написи „једри, сочни и снажни” а њихов аутор „као нико (он) познаје српски Југ”.¹³ Најмобилнији наш путописац „реванширао” се колеги Винаверу, овековечивши га у путопису по Црној Гори, у којем доноси један шаљиви прилог о Винаверовом искуству са боравка на Цетињу (Божовић, 2006, стр. 225). Другом приликом, у интервјуу који је са њим водио Бранимир Ћосић, Божовић забринут за стање, будућност и естетику српског језика, посебно истиче Винавера као језичког пуританца „који расно не припада нама, али који има такву интуицију за наш језик и који тако лепо пише!” (Божовић, 2006, стр. 257).

Своја многобројна издања Божовић је објавио у престижној, угледној и тада највећој југословенској издавачкој кући чији је власник био јеврејски књиџар Геца Кон (о Геци Кону и његовој издавачкој књиџарници погледати Старчевић, 2009). Непрекината пословна сарадња указује нам на Божовићево задовољство постигнутим и дубоко поверење које је имао у овог реномираног издавача. Почевши од четврте декаде века, Божовић ће сва своја новообјављивана дела, континуирано штампати код Кона. Тако се нижу збирке приповедака – „Приповешке” 1924; „Робље заробљено – приповешке” 1930; „Тешка искушења” 1935; „Под законом – приповешке” 1939. и „Неизмишљени ликови” 1940. (Јевтовић, 1996, стр. 9).

13. „Са крвавога и жалнога југа (Приповетке Гр. Божовића)”, *Време*, 28. VII 1924, 4.

Одраз узајамног поштовања и високог валоризовања обостраног рада било је ангажовање Божовића у приказу књиге „*Мојсије*” јеврејског банкара и писца Арно Алкалаја. Позитивно рецензирајући романсирану биографију овог старозаветног пророка, Божовић истиче да је посао око њеног састављања доспео у праве руке, које су на најбољи начин могле да испуне постављени задатак. У супротном „*Сваки би православац био на овом послу ужи и на изглед ортодокснији, у величању штедрости и категорицијности...*”. Божовићев општи вредносни суд о овом делу најрепрезентативнији је у констатацији којом за аутора каже да је успео да „...*кабинетски буде исправан у закључцима о Мојсију, и да академски буде објективан*”. Оцењујући даље, стилске, језичке, структуралне и друге врлине дела, тематски значај и квалитет литерарне утемељености, одушевљени Божовић у панегиричком тону наставља и завршава приказ, једноставном реченицом: „*Књига му је за њу препоруку.*”¹⁴

Још једном се Божовић нашао у окружењу јеврејских сарадника узевши учешћа у Одбору за издавање Споменице пок. М. Сршкићу. Пружајући својеврстан омаж личности и светоназорима овог политичара, Божовић и остали истомишљеници окупили су се са истим циљем – одавање дуга уваженом покојнику. Простор између корица Споменице, поделио је са истакнутим личностима из јавног живота. Радове су послали и јеврејски поштоваоци лика и дела др Милана Сршкића, знаменитог политичког активисте, својевремено и премијера Краљевине Југославије. Међу њима су правник и књижевни критичар Бертолд Ајзнер, писац и политичар Вита Кајон и новински уредник Брацо Пољокан (Милан Сршкић (1880–1937), 1938). Од физичке блискости и пословних односа, Божовића је са Јеврејима много више спајала духовна сродност, која је заправо и генерисала међусобну кооперацију и сусретање.

У својству председника ПЕН клуба, Божовић је последње године на слободи – 1941, отворио књижевно вече сарајевских књижевника на Коларчевом универзитету у Београду. Том приликом упутио је поздравне речи присутним гостима и представио их београдској публици, одржавши слово о списатељима који су касније читали своје радове. Међу њима је био и Исак Самоковлија, најуспешнији приказивач сефардског микросвета Босне, који је том приликом прочитао одломак свог романа „*Обућар из Лиманске улице*”. Није нам познато шта је Божовић изрекао о Самоковлији, али не треба сумњати да је ценио стваралаштво славног колеге, те да је похвално и у суперлативу говорио и о њему. Као прави домаћин, потру-

14. „Преглед књига Мојсије, написао Арно Алкалај, Издање Југо Исток, Београд 1938”, *Политика*, 13. III 1938, 25.

дио се да клуб којим је председавао приреди банкет у част гостима у Занатском дому.¹⁵

Док је за живота Божовић одржавао интензивне везе и креативне међу-утицаје са јеврејским савременицима из своје бранше, дотле ће постхумно о његовом делу премијерно изрећи слово у полемичком духу и негативног тона, сарајевски сефардски интелектуалац Ели Финци (о Елију Финцију погледати више у Палавестра, 1998, стр. 110–113). Овај водећи послератни југословенски позоришни критичар, са идеолошких полазишта, политички мотивисано је оценио Божовићев књижевни рад. Критикујући његово стваралаштво до отвореног и грубог омаловажавања, осуду је донео и за употребљавани стил и језик „*примитивног и пашријархалног селског писца са Балкана...*” (Вучинић, 2009, стр. 159). О књижевном опусу Божовића оставио је крајње ниподаштавајући коментар, написавши да је „*његово дело лишено сваког озбиљнијег стваралачког основа*”.¹⁶

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Кроз целовековну животну путању и богату радну каријеру Божовићев идејни свет и свакодневица били су испуњени сазнањима, размишљањима и сарадњом са Јеврејима. Са њиховом историјом, религијом и књижевношћу упознавао се преко књиге, кроз школовање и читање а са многима које је имао прилике упознати, сусрести и радити, дружио се, одржавао блиске односе, колегијалне везе и редовне контакте. Кроз лична искуства и преко сазнања која су до њега стизала преношена путем ауторских и других информативних дела, Божовић је изграђивао и колективан имиџ о деци Израилевој. Његов однос према јеврејству, у целости је био позитиван и такав, непромењен, остао до насилног одузимања живота овог књижевног великана, чији је трагичан животни епилог за дуже време означио друштвену маргинализацију његовог стваралачког опуса, и за наредне нараштаје учинио Божовића анонимним. Својеврсни *damnatio memoriae* Божовића у послератном, комунистичком књижевном, али и јавном животу, оставио је неистраженим и непознатим његово шаролико писано наслеђе. С тим у вези, непознаница је и однос који је Божовић изградио и заузимао према јеврејском питању, а који овај рад покушава да донекле реконструире, на основу извора различите провенијенције који омогућавају ра-

15. „Пенклуб приређује свечану вечеру у част сарајевских књижевника”, *Време*, 20. II 1941, 9; „Књижевно вече сарајевских књижевника”, *Време*, 22. II 1941, 8.

16. E.(li) F.(inci), 3. *Grigorije*, u: Enciklopedija Jugoslavije, 2 Bosna – Dio, Zagreb, MCMLVI, str. 171.

светљавање сложених међуљудских односа, испреплетених животних стаза, испољаваних ставова, погледа и размишљања. Разни биографски елементи и цртице из писане заоставштине сродног типа, пружају нам обимом невелику грађу потребну за склапање мозаика који осликава природу Божовићевог држања према библијском народу. Фундаментално филосемитски оријентисан, у пронађеним изворима Божовић има само речи хвале за предмет нашег истраживања. Генеза ове, дубоко укоренење и још стабилније љубави наспрам јеврејству налази се у саосећању, солидарности, сажалењу и истовременом дивљењу и захвалности које је лично осећао. Божовићеву објективност у сагледавању ситуација и закључивању мотива потврђују сведочанства његових савременика али и најновији резултати научних истраживања. Нисмо пронашли ниједан Божовићев исказ који би открио каква неслагања, разилажења или грубље неспоразуме са Јеврејима, па се из досадашњег приложеног материјала може стећи утисак да су ти односи били узајамно идеални. Међутим, свесни смо тога да постоје немале рупе у мозаику. Овој слагалици недостаје још елемената помоћу којих би била у потпуности састављена. Из тог разлога, никакви дефинитивни и безрезервни закључци неће бити донети, а категоричке и експлицитне тврдње подложне су ревизији у случају проналаска каквих нових врела, која би пружала евентуално супротна гледишта.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Bernstein, J. R. (1996). *Hannah Arendt and the Jewish Question*. Cambridge: The MIT Press.
- Божовић, Г. (1940). У Димитријевић, М.; Стојановић В. (ур.), *Наши Јевреји – јеврејско питање код нас. Зборник мишљења наших јавних радника, књига 1* (стр. 13–19). Београд: Штампарија „Минерва“.
- Божовић, Г. (2006). *Чудесни кутови – аутописна проза*. Приштина: НИЈП „Панорама“.
- Вучинић, Б. (2009). *Стари Колашин кроз векове*. Зубин Поток: Удружење писца Поета.
- Goldstein, I. D. (2010). *Dostojevski i Jevreji*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Duffy, F. M.; Mittelman, W. (1988). Nietzsche's attitudes toward the Jews. *Journal of the History of Ideas* 49 (2), 301–317.
- Enciklopedija Jugoslavije, 2 Bosna – Dio. (MCMLVI). Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.

- Zola, E. (1955). *Optužujem...članci i ostali materijali u vezi sa Dražfusovom aferom*. Beograd: Rad.
- Јевтовић, М. (1996). *Личност и књижевно дело Григорија Божовића*. Зубин Поток – Приштина: Стари Колашин – Нови Свет – Институт за српску културу.
- Кенђелац, П. (б. г.). *Историја јеврејскога народа*. Панчево: Књижара браће Јовановића.
- Кољанин, М. (2008). *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*. Београд: ИСИ.
- Ман, Т. (2001). *Јеврејско питање*. Вршац: Књижевна општина Вршац.
- Милан Српкић (1880–1937). (1938). Сарајево: Одбор за издавање Споменице пок. М. Српкићу.
- Палавестра, П. (1998). *Јеврејски писци у српској књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Пелагић, В. (1879). *Вјерозаконско учење Талмуда или Огледало чивушкег поштења*. Нови Сад: Штампарија А. Пајевића.
- Перуничкић, Б. (1985). *Писма српских конзула из Приштинe (1890–1900)*. Београд: Народна књига.
- Поповић, Н. (1997). *Јевреји у Србији 1918–1941*. Београд: ИСИ.
- Sartr, P. Ž. (2009). *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*. Beograd: PAIDEIA.
- Solženjicin, A. (2003a). *Dva veka zajedno (1795–1995) Deo 1 – Jevreji i Rusi pre revolucije*. Beograd: PAIDEIA.
- Solženjicin, A. (2003b). *Dva veka zajedno (1795–1995) Deo 2 – Jevreji i Rusi za vreme sovjetskog perioda 1917–1972*. Beograd: PAIDEIA.
- Старчевић, В. (2009). *Књига о Геци Кону*. Београд: Просвета а. д. – Admiral books.
- Schefski, K. H. (1982). Tolstoi and the Jews. *The Russian Review – An American Quarterly Devoted to Russia Past and Present* 41 (1), 1–10.
- Томић, Ј. (2007). *Политички саиси 4 – Економска питања. Јеврејско питање*. Нови Сад: Прометеј.
- Weber, M. (1994). The Jewish Role in the Bolshevik Revolution and Russia's Early Soviet Regime – Assessing the Grim Legacy of Soviet Communism. *The Journal of Historical Review* 14 (1), 4–22.

ПЕРИОДИКА:

Време, Београд

Политика, Београд

MILOŠ M. DAMJANOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA WITH TEMPORARY HEAD-OFFICE
IN KOSOVSKA MITROVICA, FACULTY OF PHILOSOPHY

Summary

GRIGORIJE BOŽOVIĆ AND THE JEWISH QUESTION

Intellectuals of the inter-war Yugoslav society were aware of countless examples of Jewish public workers, often positioned at the very top of the literary, artistic, and scientific sphere of life. With regards to the professional level, their lives have intertwined with those of the representatives of the intellectual elite from the leading nations of the Kingdom of SCS/Yugoslavia, which helped them create mutual influence and leave a substantial and lasting mark in the overall culture of this region. Making the contribution of a lively tone and a colorful landscape in working areas, they were able to crucially shape and establish the direction for the future development of professions. Except the influence they had over their contemporaries, their creative and artistic work has far-reaching inspired the latter generations which were fans of the written word and the brush. The status of a cult in the literary and journalistic sphere between the two world wars in Yugoslavia – was enjoyed by a prominent writer from Kosovo and Metohija – Grigorije Božović, for whom the mentioned period will represent the culmination of rise and acknowledgement of his work. A constituent of Božović's private and professional life were Jews whom he met in the earlier periods of his life, he contacted with them in the place where he was born, in the area of Old and Southern Serbia (i.e. Stari Ras, Kosovo, Metohija, Vardarian Macedonia), in the streets of the local oriental bazaars – Mitrovica, Pristina, Skoplje and Bitolj, via Constantinople and Moscow during his studies, until the point of cooperation in capital Belgrade in his mature period of life and in the zenith of creativity. As a political activist, Grigorije managed to raise his voice in order to protect his fellow Jews. Those were insecure times of sharpened international relations in Europe, during the thirties of the XX century, in which the totalitarian Nazi regime opened up the Jewish question and used its brute force for brutal methods of solving this very question. Anti-Semitism was a traditionally negligible sized phenomenon within the Serbian people, it was never widespread. Not even the growing German pressure towards the Yugoslav authorities at the beginning of the war in Europe – resulted in significant changes in that sense. On the contrary, the chief

protagonists of everyday life, among which was Božović as well, published a publication in which they wrote affirmatively about Jews and pointed out their pro-Jewish views. This act encouraged the domestic Jewish community, but also showed the public of the world the Serbian patriots' disagreement with extreme forms of world views which had greatly affected most of the European population. This paper has a goal of illuminating this side of Božović's engagement and heirloom, and to remind of a wide spectrum of interests and the greatness of the written legacy of this exceptionally fruitful national worker.

KEY WORDS: Grigorije Božović, Jews, Kosovo and Metohija, literature.